

DINIY-MIFOLOGIK MOTIV VA IJODKOR MAHORATI

GULCHEHRA IMOMOVA

QarshiDU professor v/b

filologiya fanlari

doktori

Annotatsiya: Maqolada diniy mifologik voqelikka murojaat etish Abdurauf Fitrat ijodida, zohiran diniy tasavvurlarni tanqid qilishdan iborat bo'lgan bo'lsada, botinan shakllanib kelayotgan yangi mafkurani qabul qilmaganligi tahlillarda ochildirilgan.

Kalit so'zlar: motiv, syujet, sintez, mafkura, mifologik, dahriy, diniy, qatlam, makon, zamon.

XX asrning 20-yillari xalq ongini o'zgartirish, kishilar ongidagi diniy "sarqit"larni tozalash va xudosizlar jamiyatini barpo etish yo'lidagi shafqatsiz kurash olib borish siyosati bilan tarix sahifalarini qonli dog'lar bilan "bezaganligi" hech kimga sir emas. Ana shu siyosatning ta'siri tufayli bo'lsa kerak, Fitratning "Qiyomat" hikoyasi yaqin vaqtlargacha dahriylik g'oyalarini olg'a suruvchi asar sifatida biryoqlama baholanib kelindi. Biroq hech kim ushbu hikoyaning sintez hodisasiga asoslanganligi, unda ijodkorni larzaga solgan mudhish tarixiy voqealar ramziy ishoralar orqali ifodalanganligi haqida asosli fikrlar bildira olmadi. Holbuki, ushbu hikoya haqida XX asrning 60-yillaridan keyin juda ko'plab maqola hamda tadqiqotlar amalga oshirildi¹.

To'g'ri, ushbu tadqiqot va maqolalarda hikoya batafsil tahlil qilingan. Lekin ularning barchasida diniy tasavvufni hajv etish, ijtimoiy tengsizlik, adolatsizlikni qoralash g'oyasi yetakchi o'rin olgan. Birorta ham tadqiqotchi hikoyaning badiiy sintez asosiga qurilganligi, unda primat (hukmron) g'oya nimadan iborat va bu g'oya qanday ramziy ishoralar orqali ifodalanganligi haqida lom-mim demaydi.

Ming yillar mobaynida xalq ongida mustahkamlanib qolgan diniy tasavvurlarni shafqatsiz yo'q qilishga bel bog'lagan mafkura ateistik siyosatni haddan ziyod g'ayrat bilan amalga oshirishga kirishadi. Bu siyosatning kuchi shu darajada dahshatli

¹ Климович Л. «День страшного суда» А.Фитрата // Наследство и современность. – М.: Советский писатель, 1971. – С. 124-136; Владимирова Н. Развитие жанра рассказа в узбекской литературе: Автореф. дисс.д-ра фил.наук. – Тошкент, 1980. – С. 38; Рахимова Г. Фитратнинг "Шайтоннинг тангрига исёни" асари хусусида // Адабий мерос, 1990. 4-сон, – Б. 33-35; Рахимова Г. Диний тасаввурлар бадий тасвирда (Фитратнинг "Қиёмат" ҳикояси асосида) // Адабий мерос. – 1991. 1-сон. – Б. 55-60.

tus oladiki, mahalliy xalq vakillari, ayniqsa, ziyolilar botinan Allohdan ming martalab kechirimlar so‘ragani holda zohiran o‘zlarini “dahriy” deb jar solishga majbur edilar.

Shunday bir paytda Fitratdek madrasa ta’limini ko‘rgan, Buxoroyi sharifdek islom markazida tug‘ilib o‘sgan yetuk inson, musulmon olami muqaddas deb bilgan diniy qarash hamda tushunchalarni o‘z hikoyasidagidek darajada masxaralashga bormasa kerak. Ammo hikoya yozilgan va uning qahramoni Ro‘ziqul ko‘knori u dunyodagi barcha tadbirlarda shakkoklik qilib, o‘z so‘zini o‘tkazib yuribdi. Bunga nima deyish kerak?

Bizningcha, bu narsa mafkura va sintezning bosh talablaridan biri. Bunday sintezda hukmron siyosat talablariga javob beradigan barcha jihat va masalalar yorqin bo‘rtib turadi. Ijodkorning nigohi, g‘oyaviy pozitsiyasi esa ramziy ishoralar ortiga yashiringan holda ifodalanadi. A.Fitrat zo‘ravonlik hukmron bo‘lgan jamiyat, uning tartibotlari ustidan kulish, abadiy qadriyatlarining toptalishi, milliy urf-odatlarining yerga urilishi ustidan zaharxanda qilish maqsadida “qiyomat” haqidagi diniy mifologiyani tasvir obyektini sifatida tanlab oladi. Bunda qiyomat Oktabr to‘ntarilishiga ishora bo‘lsa, so‘nggi paytlarda Turkistondagi ocharchiliklarda xalqning oziq - ovqat uchun navbatda turishi, qiyomat kuni yagona tarozini kutib “ochirat” turishiga ishora qilib olingan. Kishilarning qip-yalang‘och holati esa o‘risning hammomiga o‘xshatilsa, Munkar-Nakirlarning so‘roq qilishga huquqlari borligini tasdiqlovchi “mandat”ning eslatilishi ham real voqelikda ro‘y berayotgan alg‘ov-dalg‘ovlarga qiyoslangan.

Muhimi shundaki, Fitrat revolyutsiyaning ko‘plab qon to‘kilishiga, xalqni sarson-sargardon qilishga olib kelishini oqlay olmagan. Uning barchaning savob va gunohlarini tortish uchun atigi bitta tarozi qo‘yilganligidan noroziligi, oldindan hech qanday tayyorgarliksiz qilingan inqiloblar insonlarni sarson-sargardon qilishga olib kelishi haqidagi qarashlari Ro‘ziqulning quyidagi kesatiqli so‘zlarida o‘z ifodasini topgan: “Bu qanday tartibsizlik? Shuncha odamning “amal”ini tortmoq uchun bittagina tarozi nima bo‘ladi. O‘n-o‘n besh tarozi yo‘qmi ekan? Shuncha buyuk ishni boshlar ekanlar, burunroq tayyorgarlik ko‘rganda, bo‘lmasmi edi? Buni qilmaganda ham, bir tartibot o‘rnatish kerak edi”².

Hikoyada ramziy qiyomat kunining, unda qilinadigan barcha ishlarning mukammal tasvirlanishi adibning diniy amallardan yaxshi xabardor ekanligidan dalolat beradi. U Sharqu G‘arbni, islom dunyosining sir-sinoatlarini puxta o‘zlashtirgan inson edi. Binobarin, uning islom tartibotlariga masxaraomuz fikr yuritishi va ochlikdan-ochiq shakkoklik qilishiga ishonish qiyin. Shu sababli u jaholat qilichi chaqnab turgan paytda yuzaga kelgan yangi turmush, kommunistik

² Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 173.

mafkura ustidan kulish, o'zining noroziligini anglatish maqsadida badiiy sintezning eng murakkab shakli mafkuraviy sintezga murojaat qilib go'zal asar yaratdiki, uning asl mohiyatini o'z zamonasi u yoqda tursin, hattoki, hozir ham ko'pchilik to'g'ri talqin qila olmay adibni "dahriy"likda ayblashi mumkin.

Hikoya mafkuraviy sintez asosida yaratilganligini esa endigina aytmoqdamiz. Ijodkorning mahoratidan anglanib turibdiki, A.Fitrat benihoya darajada katta iste'dod egasi bo'lgan. "Qiyomat"da hukmron g'oya ramziylik qobig'ida yashirin ifodalangan, soxta va yuzaki g'oya ochiq berilgan. Badiiy sintezning bunday tabiati jahon adabiyotida azaldan mavjud bo'lib, Fitratning "Qiyomat" hikoyasi ular bilan bellasha oladi.

Ma'lumki, hikoya janri yakka qahramonning sarguzashtlari asosiga quriladi. "Qiyomat" hikoyasida Ro'ziqul Otaboy o'g'lining faoliyati yangi mafkuraning mavjud barcha illatlarini fosh etishga qaratilgan. Ammo Fitrat o'z maqsadiga erishish uchun hikoyani ikki qatlamdagi voqelikda tasvirlab, obrazni xastalik va ko'knor sifatida ko'rsatadi.

Birinchi qatlam og'ir inqilob yillarini o'z boshidan kechirayotgan real voqelik bo'lsa, ikkinchi qatlam sho'rolar mafkurasi va'da qilgan yangi dunyodan iborat bo'lib, hikoyada ramziy kinoyali ma'noda u dunyo sifatida tasvirlangan. Demak, hikoya qahramoni ikki qatlamdagi makon va zamon hamda ikki mafkura doirasida faoliyat ko'rsatishi lozim. Bu sog'lom va real inson uchun imkonsiz edi. Adib o'z niyatini yorqinroq ochish uchun hikoya qahramonini ko'knori va xasta shaxs sifatida tasvirlaydi. Chunki xastalik hamda ko'knor xumori kishini istagancha xayol surish yoki tush ko'rishga olib keladi.

Bir hikoya doirasida bir-biridan yiroq va bir-biridan keskin farqlanuvchi ikki makon va zamonning tasvirlanishi adabiyot tarixida keng istifoda etilib kelingan qoliplovchi hikoya ichida hikoya qilish usuli vositasida amalga oshirilgan.

Nihoyat Ro'ziqul jannatga ham yetib boradi. Hikoyada tasvirlanishicha, jannat yam-yashil bog'u rog'lar, turli qimmatbaho toshlardan qurilgan imoratlardan iborat ekan. U o'ziga atalgan uyga borib joylashadi va unga ko'plab huru g'ilmonlar xizmat qilishadi. Eng muhimi, bu yerda kishi nimani istasa, istagan narsasi bir lahzada muhayyo bo'lar edi. Ariqlarda sharbat, sut, chog'ir va boshqa ichimliklar oqib yotar, ammo chog'ir kishini mast qilmas edi. Ro'ziqul ancha vaqt yeb-ichib, ayshu ishrat qilib yashadi. Jannatda shuncha narsa muhayyo bo'lsa ham, ko'knor ko'rinmas edi. Ro'ziqul sayr qilib yurar ekan, o'sib yotgan gullar ortida bir to'p ko'knorining gullab yotganini ko'rib qoladi. U quvonib ketadi va unga qarab yuguradi. Oyog'i ostidagi chuqurni ko'rmay toyib ketadi-yu, "voh" deb yiqiladi. O'zining ovozidan uyg'onib ketadi.

Abdurauf Fitrat qoliplovchi hikoyaga qaytishning o'ziga xos yo'lini topadi. O'quvchi bu yog'i nima bo'lar ekan, deb o'ylab turganda, adib kutilmagan bir hodisa orqali betakror yechimga keladi. Ro'ziqul uyg'onib ketgach, boshida yig'lab turgan xotinini ko'radi va bo'lib o'tgan voqealarni o'zining tushida kechganligini anglab yetadi.

Hikoyaning ikki xil makon va zamonda bir qahramonning xatti-harakatini aks ettirishga bo'ysundirilishi, ayniqsa, real voqelik bilan diniy mifologik syujetning uyg'unlashtirilishi o'sha davr o'zbek realistik hikoyachiligi uchun betakror novatorlik edi.

Diniy mifologik voqelikka murojaat etish Abdurauf Fitrat ijodi uchun ancha qulayliklar keltirdi. Birinchidan, u mazkur syujet orqali yangi tuzum va jamiyatning noqisliklarini tanqid qilishga erishdi, ikkinchidan, ayni shu syujet o'sha davr siyosati, mafkurasi talab etgan xudosizlar jamiyatini barpo etish g'oyasiga to'la mos tushgan. Ammo zohiran diniy tasavvurlarni tanqid qilishdan iborat bo'lgan mazkur syujet botinan adib tushunchasida, ongida shakllanib kelayotgan yangi mafkurani tasdiqlashga imkon beradi. Hikoyaning bunday tarzda qurilishi ijodkorni ham mafkuraviy, ham diniy tazyiqlardan muhofaza qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Климович Л. «День страшного суда» А.Фитрата// Наследство и современность. – М.: Советский писатель, 1971. – С. 124-136.
2. Владимирова Н. Развитие жанра рассказа в узбекской литературе: Автореф. дисс.д-ра фил.наук. – Тошкент, 1980. – С. 38
3. Раҳимова Г. Фитратнинг “Шайтоннинг тангрига исёни” асари хусусида // Адабий мерос, 1990. 4-сон, – Б. 33-35
4. Раҳимова Г. Диний тасаввурлар бадиий тасвирда (Фитратнинг “Қиёмат” ҳикояси асосида) // Адабий мерос. – 1991. 1-сон. – Б. 55-60.
5. Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 173.